

Я.ҚҰМАРҰЛЫ

ҚАР ШАҢҒЫСЫНЫҢ МЕКЕНІ – АЛТЫН АЛТАЙ

Автор статьи, делая обзор на мнение ученых, что гора Алтай является основателем лыжи и он предлагает свое соображение основываясь на китайский летопись.

Kar kayağının ilk önce kullanıldığı yer Altın Altay olduğunu savunan ilim adamlarının fikirlerini Çin kaynaklarına dayanarak incelemiştir

Шаңғы қазірге дейін адамдар ең ерте тапқырлап, ерте пайдалана білген қатынас құралдарының бірі (көлігі) деп қаралады. Ғалымдар шаңғының қашан, қай жерде пайда болғандығы туралы қыруар ізденістер жасағанымен, қазірге дейін дәп басып айтатын шынайы дәлелге ие болған жоқ. Шаңғының төркіні мен алғашқы мекені туралы ғалымдар әр түрлі көзқарас-шікірлер айтқанымен, алайда көп бөлегі қар шаңғысының пайда болған және жетілген мекенін Алтай тауы деп біледі.

Жапонияның 札幌 қаласындағы қыстық дене тәрбие музейінде шаңғының тарихы туралы бір аспалы сурет ілінген. Онда шаңғының алғаш пайда болған және төңірекке таралған жері ретінде Алтай тауы көрсетілген.

Б.з.б.450-400 жылдарында грек тарихшысы Геродот Орта Азиядан Алтай тауының батыс сілемдеріне дейін келген. Геродот жазған Шығыстағы “алтын күзеткендер” және “епкі аяқтылар” жасаған өңір Алтай тауын меңзейді. Тарихтан бері Алтай алтын мекені саналады. Геродот “Тарихтың” 4-томында: Алтайлықтар жайында “епкі аяқ болады, қыста қарда сонымен жүйткіді” деп жазады. Бұны қазірге дейінгі шаңғы туралы ең ерте жазылған тарихи дерек деп айтуға болады. Бұл Қытайдың ертедегі тарих-аңыздық жазба еңбегі “Тау-теңіз шежіресінде” (山海经: б.з.б. 475- б.з.б. 221) баяндалған Алтайдағы шаңғы тебетін диңлиңдермен (丁零) сәйкес келеді.

Европа - таяу және осы заман қар шаңғысының дамыған өңірі, Терістік Европа мен Орта Европа таяу және осы заман қар шаңғысының дамуына елеулі үлестер қосты. Қар шаңғысы, дене тәрбиесі түрлерінің көп бөлегі осы жерлерде пайда болды. Норвегия “Қар шаңғысының мекені” саналса, Австрия “Қар шаңғысы патшалығы” деген ат алған.

Қар шаңғысының пайда болған жері туралы “Ұлыбритания энциклопедиясының” “Шаңғы тебу” тарауында Швеция мен Финляндия саздығынан табылған ескі заман шаңғысы осыдан 5000 жыл бұрынғы қалдық екендігі дәлелденді, Норвегияның терістігінен де қар шаңғысы петроглифі байқалған деп жазылады.

XX ғасырдың 60-жылдары орыс археологтары Орал сілеміндегі батпақты саздан осыдан 8000 жыл бұрын жасалған делінген шаңғы қалдығын байқаған. Бұл хабар таралғалы жарты ғасыр уақыт болса да, жашпай мақұлдауға ие бола алған жоқ. Бұрынғы Кеңес Одағының 1980 жылғы басылым көрген “Шаңғы оқулығының” бірінші тарауында: “Шаңғы

адамдардың қажеті үшін, қарда жүретін құралдан біргіндеп қалыптасқан. Ең алғашқы шаңғының қайсы өңірден пайда болғандығы туралы әліге дейін анық та дұрыс тұжырым жоқ. Алайда, жалшыға ортақ болған таным - ең алғашқы шаңғыны қарда жүру құралы ретінде пайдаланғандар Сібірден Байқал көліне дейінгі өңірде жасаған тұрғындар. Адамзаттың көпші-қонымен ілесіп, шаңғы Алиясканың шығысынан сонау Еуропаға дейін таралған деген көзқарас.

Өр Алтайда (Қабдан Шіңгілге дейін) қар шаңғысының байырғы түрлері мен оның жасалу, сырғанау дәстүрлері белгілі дәрежеде сақталуы мен таяу жылдардан бергі Алтайдан табылған петроглифтерге, сондай-ақ шаңғыға қатысты тарихи жазба деректерге негізделіп, соңғы жылдары Алтай қар шаңғысының пайда болған және төңірекке таралған кіндігі деген көзқарас біршама табан тірей бастағандық танытты.

Осылардың ішінде, Алтайдан тыңнан табылған петроглифтер бұндай көзқарастың орнығуына пәрменді түрткі болды. Алтай тауындағы Алтай қаласы маңындағы Дондыбұлақ петроглифтерінде, байырғы адамдардың шаңғы тешкен көрінісі байқалады. Онда көбінде аң аулау, әсіресе қоршап аулау мазмұнындағы суреттер салынған. Петроглифтің салыну мәнері, мазмұны және аңшылық тәсілдері мен құралы сияқтыларға сай, сондай-ақ беделді археологтардың Үндістан мен Еуропадағы осындай петроглифтердің салыну жыл шегін тұрақтандыру әдеті басшылыққа алына отырып, бұл петроглиф осыдан 10-20 мың жылдың алдындағы көне тас дәуірінің туындысы деп бағаланды [1].

Таяу жылдардан бері америкалық шаңғы мәдениеті мен тарихын зерттеуші оқымысты Нилс Ларсен (Nils Larsen) зерттеу тобын бастап Алтайдың Қанас, Қом деген жерлеріне көп жыл зерттеу жасау арқылы “Алтайдың арымас шаңғышылары” атты еңбек жазады. Нилс Ларсен “Көптеген фактілер, шаңғының 10 мың жылдың алдында пайда болғанын дәлелдейді”, “Алтай жері көптеген байырғы тілдер мен мәдениеттердің төркіні болуы мүмкін”, “Көне тас дәуірі, орта тас дәуірі мәдениеттерін, байырғы тілдерді, көне тас дәуірінің археологиясы сияқтыларды мұқият зерттеу арқылы, шаңғы тебудің қайдан, қалай пайда болғандығы туралы біршама айқын жіп ұштарын табуға болады. Шаңғы тебу адамзаттың бағы заманғы өнері, ол байырғы заман аңшыларының қытымыр қыстағы тіршілік өрісін кеңейткен”, – деп жазды.

Тарихи жазбаларда терістіктегі шаңғының дерегі ең әуелі грек тарихшысы Геродоттың “Тарих” атты ұлы еңбегінен кездесетінін жоғарыда айттық. Одан кейінгі ең көнесі Қытайдың Жанго дәуірінде (б.з.б 475ж.- б.з.б.221ж.) жазылған тарихи аңыздық еңбегі “Тау-теңіз шежіресінде”

жолығады. Осы еңбектің он сегізінші пиыршығында: “Деңлең (丁零)¹ деген ел бар, адамдарының тізеден төменгі жері жүнді, жылқы тұяқты, жүйрік” [2] деп жазылады. Оңтүстік патшалықтары Сұң дәуірінің тарихшысы Би Сонжының (裴松之: б.з. 372-б.з.451) “Үш патшалық шежіресі” атты еңбекке жазған түсінігінде де: “Үйсін ақсақалдарының айтуынша, солтүстік деңлеңдер жақта жылқы аяқтылардың елі бар екен. Олардың үні қаз бен үйректің дауысындай барылдап шығады екен. Тізесінен жоғары ұлы денесі адам бейнелі, ал тізесінен төмен жүндес – кәдімгі жылқы сирақ, жылқы тұяқ болады екен. Сондықтан атқа мінбесе де, жаяулап аттай жылдам жүреді екен” делінген.

“Уйнамада”: “Деңлеңдер - қаңлының солтүстігіндегі ел. ... Бұл арадағы деңлеңдерді ғұндардың солтүстігіндегі деңлең деушілер бар, бірақ солтүстік деңлеңдер үйсіннің батысына тура келеді. Соған қарағанда, бұлар басқа нәсіл көрінеді. Ғұндардың солтүстігінде бұлардан тыс ғұнро, құтша, деңлең, кеғун, сенле деген елдер бар. Бұдан солтүстік теңіздің оңтүстігіндегі деңлеңнің үйсіндердің батысындағы деңлеңдер емес екенін анық аңғаруға болады. Үйсін ақсақалдарының айтуынша, солтүстік деңлеңдер жақта жылқы аяқтылардың елі бар екен. Олардың үні қаз бен үйректің дауысындай барылдап шығады екен. Тізесінен жоғары ұлы денесі адам бейнелі, ал тізесінен төмен жүндес – кәдімгі жылқы сирақ, жылқы тұяқ болады екен. Сондықтан атқа мінбесе де, жаяулап аттай жылдам жүреді екен. Халқы шегінен ержүрек, батыр келеді екен” деп жазылады [3].

Бұдан сол дәуірде Байкалдан Алтайға дейін мекендеген деңлең елінде “ат тұяқ” аталатын мүліктің болғандығын, олардың ат мініп, қамшы ұстамай-ақ күніне үш жүз шақырым жол баса алатындығын білеміз.

Қазақта да бертіңге дейін “тұяқ тақа” аталатын бір түрлі аяқ киім болған. “Тұяқ тақа - аяқ киімге байлап алып саз, лайсаң, шалшық жермен жүруге қолайлы мүлік. Көктемде қар еріп, жер лайсаң тартып, мал қораның төңірегіне лас жиналады. Мал жайғаған кезде, малшылардың аяқ киімдерінен су өтіп, лас болмауы үшін арнайы тақа байлап жүреді. Оны ағаштан немесе жылқының тұяғынан жасайды.

Жаңа сойған жылқының төрт тұяғын ажыратып, жуып тазалайды да, алдыңғы аяқтың тұяғы мен артқы аяқтың тұяғын жұптап, бірнеше жерінен тесіп, қайысты айқастыра өткізіп байлайды. Одан кейін төңкерілген тұяқтардың алдыңғы жағын көлденең тесіп, сол тесіктер арқылы аяқтың өкпше жағынан келетін тұсына қайыстан тұйық бау тағады. Оны өкшелік деп атайды. Етіктің тұмсығы келетін тұяққа ұзындығы бір құлаптай қайыс бау

¹ Деңлең (丁零) этнос. Қытай жазба деректеріндегі деңлең (丁灵), деңлең (丁令), деглек (狄历), теглек (鞞勒), телек (铁勒) дегендер деңлеңнің түрліше таңбалануы. Үй патшалығы тұсында биік арбалылар қаңға (高车) аталып, депші құмның оңтүстігі мен солтүстігінде тұрды. Шығыс шеті Байкалдан тартып, батысы Орталық Азияның біраз жеріне жетті. Көп тайпаға бөлінді.

тағады. Оны мұрыңдық деп атайды. Осы мұрыңдық арқылы тұяқ тақаны аяқ киімге шандып байлап алады. Пайдаланып болған соң тұяқ тақаны үйге кіргізбей, сыртқа тастап кетеді. Тұяқ тақаның жасалуы оңай. Әрі осы күнге малшылар қауымына аса қажет-ақ” [4].

Күлтегінің қазасына арнап орнатылған ескерткіш тасқа Таң патшалығының патшасы мынадай өлең жолдарын арнаған:

“Дешті құмның ар жағында отаның,
Мекенінде деңлеңдердің байырғы.
Ереуілдеп батырлықпен шықты елің,
Көш бастаған бабаларың алдыңғы.
Ағаң сенің хандық санат құрғанда,
Ел-жұртыңның айдарынан жел есті.
Ұлыс болып дәурендеген шағында,
Бауыр басып ұлы таңмен тел өсті.
Кім ойлаған сендей есіл арыстың,
Ғұмыр жасы мұндай келте болар деп.
Зәулім етіп орнатқыздым ескерткіш,
Мәңгілікке еңбегі өпшей қалар деп”.

(Ұлы Таң әулеті Кайюанның 20 жылы (733) желтоқсанның 1 күнінен 7 күніне дейін).

“Уйнамада”: “Қаңға - ежелгі қызыл тиектің жұрнағы. Басында олар деглек деген атпен аталды. Солтүстікте оларды теглек, хуашиялықтар қаңға, деңлең деп санайды. Олардың тілі азырақ айырмашылығы болғанымен ғұндарға ұқсайды. Олардың арғы аталарын ғұндарға жиен келеді дейтіндер де бар. Олар жалшы тиек, ияңғыр, құкри, қоғыр, игекін деген тектерден тұрады. Олар мынадай аңыз айтады: Ғұн тәңірқұттың ай мен күндей екі сұлу қызы болған. Халқы оларды перизатқа есептеген. Тәңірқұт: “Мұндай асылзада аруларды жай адам баласына қоссам келіспес, бұларды көкке қосайын” дейді. Сөйтеді де елінің солтүстігіндегі бір иенге мұнара тәрізді үй салғызып, “көк тәңірі өзің қабыл ала гөр” деп екі қызын сонда орналастырады. Арада үш жыл өткенде қыздардың анасы оларды қайтарып әкелуге тілек білдіреді. Оған Тәңірқұт: “Жоқ, олай істеуге болмайды, әлі уақыты жетпеді” деп көнбейді. Арада тағы бір жыл өткенде, бір жасамал арлан қасқыр келіп, мұнара үйдің астынан ін қазып алып, оны күндіз-түні ұлыш күзететінді шығарды. Мұны көрген кіші қызы “Бізді әкеміз көкпен зауықтас болуға осында орналастырды. Қазір міне бір қасқыр келді. Бұл да бір тегін емес, көктің құдіреті шығар” деп оған баруға оқталады. Зәресі ұшқан әпекесі: “Бұл айуан ғой, мұнымен шатылып ата-анамызды масқараласаң бола ма?” дейді. Сіңлісі оның тілін алмай, қасқырға барып жақындасып, одан ұл туады. Сол ұлдан өнген ұрпақ өсе-өсе өз алдына

Я.Құмарұлы. Қар шаңғысының мекені – Алтын Алтай.

мемлекет құрады. Сол себепті олардың елі әнді ұлыған қасқырдай әуендетіп созып айтқанды ұнатады” деп жазылады [5].

Міне бұл шаңғышы елдің бір жағынан түркі тайпаларына төркіндес болса, ал салт-дәстүр, наным-сенім жағынан және байырғы түркі тайпаларының бөрі тотемін ұстанғанын білеміз.

“Жаңа таңнамада”: “Аздың ордасы мен ұйғыр ордасының арасы түйеге қырық күндік жол. Елші Теңдүк қамалынан шығып, шығысқа қарай екі жүз лидері жүрсе, батыстағы бағынғандарды қабылдау қамалына барады. Солтүстікке қарай үш жүз ли жүрсе, Сұқсырбұлаққа жетеді, онан тағы да солтүстік-батысқа қарай бір мың бес жүз лидері жүргенде, Ұйғыр ордасына ілінеді. Оның арасында шығыс жол, батыс жол дейтін екі жол бар, бұлақтың солтүстігі - шығыс жол. Ұйғыр ордасынан солтүстікке қарай алты жүз ли жүргенде, Селенга өзеніне жетуге болады. Өзеннің солтүстік-шығысы - Қарлы тау (雪山) жерінде бұлақ болады. Көктаудың шығысында Кем өзені жатыр, өзеннен екі қайықпен өтуге болады. Өзен суы шығыстан батысқа қарай ағып, елдің үстін басып, батыстағы өзендерге қосылады да, солтүстік теңізге құяды.

Шығысқа қарай жүргенде ағаш атты түріктердің тыба, белер, қаңаш ұлыстарына ілінеді. Олардың ұлыс бектері іркін делінеді. Үйлерінің төбесін қайыңтозбен жабады. Жылқысынан сәйгүлік көп шығады. Мұз үстінде ағаш аттарға мініп жүйткіп жүреді. Ағаш ат дегені - аяғына тақтайды тағып, иір таяқты қолтығының астына тіреп, тебініп қалғанда, жүздеген адым жерге дейін әрі тез, әрі ағынмен аға жөнелетін шаңғылар. Олар түнде жоргуылға шығып, күндіз үйлерінен шықпай жатады. Генгүндер оларды өздерінің құлы есептейді” деп жазылған [6].

Демек, ағаш атты түріктердің өз елінен сәйгүліктер көп шығатынына қарамай және сонымен бірге “ағаш ат” та (шаңғы) мінетін (тебетін) болған.

“Таң жарғыларында”: “Керғұр ұйғырдың солтүстік-батысынан үш мың ли қашықтықта. Олардың соғысқа жарамды адамы сексен мың, халқы бірнеше жүз мың. Оңтүстігі Термел тауына тіреледі. Ұйғырдың солтүстігінен басталатын бір өзен тауды жара ағып керғұр елінен өтеді. Халық сол өзеннің бойын мекендейді. Адамдары бойшаң, аққұба, көк көз, жирен шапты болады. Шаптың қарасын жамаңдыққа жориды. Адамдары ержүрек келеді де, көршілері олардан өлердей қорқады. Олардың әдет-ғұрпы түрікпен барандас, тек қалыңдық айттырғанда қалыңмал айдатпайды. Тумысынан дарақы келеді. Зинақорлықты тектемейді. Күйеуі өлген (әйел) бетін теміртекпен жыртып қанды жасын ағызады. Мәйітті өртеп, күлін жыл уағы болғанда көмеді. Тоздан жабылған ағаш үйлерде тұрады. Кейде көктен темір жауады. Олар онан өткір қылыш, семсерлер соғады. Аңға шыққанда барлығы ағаш атқа (шаңғыға) мінеді. Онымен өрден де, ылдидан да құстай ұшады. Бұл елдің солтүстігі Күрең жылқылылар елі (驢馬國). Ол ел Солтүстік теңізбен пектеседі. Халқы (қара жал, қара құйрықты) күрең жылқы өсіреді. Алайда

жылқыны мініске пайдаланбайды, сүтінен қымыз ашытады. Олардың тұр-тұлғасы керғұрларға ұқсайды. Дегенмен тату тұрмайды, өзара шабысып жатады [7].

Міне, жоғарыдағы тарихи айғақтардың барлығынан терістік даласын мекендеген арғы заманғы түркі тілді халықтардың кем дегенде бір бөлегінің шаңғы тебумен тым арыдан айналысып келе жатқандығын байқаймыз. Әсіресе соңғы керғұрдың түсі-тұрқы, бие байлап, қымыз ашытуы сияқтылары сақтарға тіпті де бейім.

Ертедегі ертегілердегі “ағаш ат” ұғымы дәл осы шаңғыдан шыққан болуы мүмкін. Өйткені ағаш атқа тәуелдеуге болатын тек бірнеше нәрсе ғана бар: шана, шаңғы, арба. Арба да, шаңғы да қазақ даласында ташқырланды. Ертеде арнаулы шаңғымен аң аулауды кәсіп ететін аңшылар болған. Олардың шаңғы тебу өнері үстем болуы мүмкін. Шаңғы тебу де негізінен аң аулаудың қажетінен шыққан. Таудағы аңға қысты күні атты адам бара алмайды, аңды да жаяу қуып жету мүмкін емес. Бұрындары аңшылардың қашқан бұғы, арқарларды шаңғымен жанай өткенде пышақпен жарып өтетіндігі көп айтылады. Таудан-тауға секіретіндігі туралы сөздерді көп еститінбіз.

Алғашқы ер тоқым, алғашқы көржолдасқа қоса көмілген ат, арба сияқтылардың барлығы Алтай атырабынан (айналасынан) табылғаны белгілі. “Ағаш ат” мифологиясы арабтарға терістік көпшелілерінен барғаны мәлім. “Адам бас, жануар денелі” мақұлықтар алғашында терістіктен барған. Ол алғаш ат мінгендерді ат көрмегендердің атауы болатын. Сол сияқты шаңғы да оңтүстікке ағаш ат болып жеткен. Бұл қытай тарихи деректерінде де “ағаш ат” деп қатталған.

Адам қалың қарда жүргенде омбылап жүру қиынға соғады. Қар тым қалың болғанда тіпті жүре алмайды. Кей ғалымдар қар аяқтың алғаш пайда болуы адамның осы қарға батпау (омбыламау) үшін (аяққа жалпақ ағаш таққаннан кейін адам қар үстінде қарға батпайтыны рас) болған деген көзқарасты ұстанады. Бұл көзқараспен де белгілі мөлшерде келісуге болады. Алайда бүкілдей осы себептен деп қарау да қиын. Өйткені қар аяқтың алғашқы тумасы - қарда бір нәрсені салып сүйрейтін шана болғанын мөлшерлеу қиын емес. Кейін осы шанаға адам да отырып сырғанайтын болған. Десе де шанада отырып сырғанағанда пананың сырғанау бағытын игеруге және пананы жалғасты сырғанауға демеуге адам шамасы жетпеген. Ал шана үстінде түрегеліп тұрғанда пананың бағытына және жалғасты сырғанауына адам денесін қозғалту арқылы белгілі мөлшерде септігін тигізуге болары хақ. Түрегеліп сырғанағанда адам дене қимылы арқылы сырғанау бағыты, қозғалысы және дене тепе-теңдігі сияқтыларын меңгере алады. Екі аяққа екі бөлек сырғанағыш тақанда, бұл тіпті де икемделе түсері даусыз. Онда тіпті екі аяқты аттап жүруге де болады.

Я.Құмарұлы. Қар шаңғысының мекені – Алтын Алтай.

Сырғанау – адамның ғана емес жан-жануардың да ерекшелігі. Шаңғы арбадан да, жылқы мінуден де бұрын пайда болған. Шана – таулы-жазықты қарлы жердің көлігі. Шаңғы, коньки және қайықтар кейінгі замандарда айтылмыш өркениетті ұлттардың мәдениетімен байланысты көрінгенімен, олардың ең алғашқы төркінінің Евразия көшпелілеріне байланысты екендігін жоғарыда тілге алынған тарихи жазба деректер мен археологиялық олжалардан байқаймыз. Бұнымен ғана тынбай, оның тілдік төркіндері де негізінен түркі тілі түбірлерінен табылады.

Қытай тілінде шаңғының айтылымы хуа шуе бан (滑雪板: қардан сырғанаушы тақтай), оның шаңғының әуелгі аты болуы мүмкін емес. Ал, ағылшыншасы «Snow shoes» бұл да шаңғының түп атауы емесі белгілі.

Көне түркі тілінде “шаңғы”, “шана” атауларына ең жуық - [ɧdan (чандан) деген сөз бар. Ол қазақшадағы «сандал». Сандал - жазғы жеңіл аяқ киім. Терістікте қыста ұзын қоныш, жылы, ауыр аяқ киім киеді. Сондықтан жазда аяқтың басына ғана киетін (таңатын), қонышсыз аяқ киім жазғы жеңіл аяқ киім саналады. Сандалдың табаны ерте кезде ағаштан, қайыңтоздан жасалды. Демек, «чандан» (сандал) да бір түрлі ағаш аяқ киім.

Қазақшадағы “сандал”-дың ендігі бір мағынасы - ұста дүкенінің төс бекітілген ағаш жастықшасы (төстің ағаш аяғы). Осы мағынадан алғанда, “чандан” немесе “сандал” ағаш аяқ немесе ағаш тұғыр болады (оны моңғұлша «дөшний», «суурь» дейді).

Америка үндістерінде шаңғы жоқ, “қар аяқ” деген бар. Оны олар hkok (hök) деп атайды. Олар бәлкім кейінгі шаңғы пайда болудан бұрын, оның алдыңғы әулеті “қар аяқ” дәуірінде Азиядан кеткен болуы мүмкін (үндістер ондық санау жүйесі пайда болмай тұрғандағы бестік санау жүйесі дәуірінде Терістік Азиядан Беринг бұғазы арқылы Америка асып кеткені белгілі). Қар аяқтың ұзындығы қазіргі шаңғыдан қысқа, ал кеңдігі одан кең болады. Яғни екі аяққа екі тақтай қойғанмен бірдей.

Ал, түркі тілді тывалар шаңғыны америкалықтардың “қар аяқты” атағанындай “қак” (hah) деп атайды. Міне, тывалардың шаңғыны атауы мен үндістердің қар аяқты атауы өте жуықтық танытады. Бұл бір жағынан, шаңғы мен қар аяқтың тегінің бірлігін, шаңғының қар аяқтан дамып пайда болғандығын, америка үндістері азиядан шаңғының алғашқы әулеті қар аяқ дәуірінде америка асып кеткендігін ұғындырады.

Тағы бір жағынан, көне түрікшедегі табаны ағаштан жасалған жаздық жеңіл аяқ киімнің “чандан” (қазақша: сандал) аталуынан, тағы да, “ағаш аяқ киім” мен “чандан”-ның яғни “шаңғының” байланыстылығын байқаймыз.

Моңғұлдар шананы “чарга”, шаңғыны “цана” дейді. Бұдан шана мен шаңғы моңғұл тілі мен түркі тілдерінде өзара алмасқандық байқатады. Рашид-ад дин “Тарихнамада”: Моңғұлдардың орман ұраңхай руында шана делінетін қарда сырғанайтын шаңғының болғандығын жазады. Міне бұлар шаңғы мен шананың байланыстылығын дәлелдейді.

Еңдеше, “шана”, “шаңғы”, “чандан”, “саңдал” дегендердегі сөз алды қосымшасы “шаң” (шан, сан) түбірі нені меңзейді, ол қайдан келген? Бұларға қатысты бірнеше қазақша сөзге назар салайық:

“Жаңқа”: “ш” мен “ж”-ның алмасу жағдайы қазақ тілінде де, түркі тілдерінің аралығында да бар құбылыс (шапга/жапсыр, т.б). Қазақшадағы жаңғақ (ияңғақ) деген сөздің соңғы буыны “қак” - қап деген сөз (қақпан - қаққан, қақпа - қаққа, қақбақ - қабақ, т.б). Ал, алғашқы буыны “жаң” (ияң) жаңқа дегендегі сияқты ағашқа байланысты болуы мүмкін. Яғни, жаңғақ - ағаш (қатты) қатты жеміс.

“Ағаш” моңғұлшада «мод», «модев» делінгенімен, алайда, “салынды” (су ағызған ағаштар) моңғұлшада «хагшаас», «цалгидас», “жаңқа” моңғұлшада «хагадас», «хағачсан мод» делінеді. Осындағы “хаг”, “хағ” түбірлерімен Америка үндістеріндегі ағаштан жасалатын “қар аяқ” атауы - hkok (hök) және тывалардағы шаңғының атауы “қак” (hah) байланысты болса керек.

Сал: ағаштан жасалатын суда жүзу көлігі (моңғұлша: “сал”).

Салынды: су ағызған ағаштар (моңғұлша: «хагшаас», «цалгидас»).

Қазақшадағы “сал” мен “салынды” байланысты. Екеуі де суда аққан ағаш. “салынды”-ға “-ынды” қосымшасы қосылған. “Жуынды”, “күресінде”, “тастанды” сияқтылардағы “-ынды” мен үндес.

Сөңке: қазақ тілінде “ақсөңке” немесе “ақсоңке” деген сөз бар. Бұл ағарып қуарып қалған отынды (ағашты) айтады. Ақ сүйек пен ақ сөңкені салыстырудан “сөң”-нің ағаш екендігін білеміз. Бұдан басқа “шөмпек” (“шөм + шек”) деген де сөз бар. Бұндағы “шөм” де осы ағашпен байланысты болса керек.

Сандық: ерте заманнан ағаштан жасалады. Орыспадағы: сундук, чемодан дегендер түркі тілінен барған. Бұны біз “сун”, “чем” түбірлерінен танимыз. Сандық - моңғұлша: авдар.

Сан (сан санау): ең ертеде түркі тілділер сан санауға ағаш шырпысы жұмсалған немесе көпшелілер ағашқа кергіп белгі салу арқылы сан санаған немесе санды таңбалаған (тарихи жазбада бар). Қытайларда да санды (т) да, ағашты (т÷) да “шу” дейді.

Бұндай жағдайды түрікшеден де байқауға болады:

“Чам”: қарағай (қазақша да “самырсын”, “самсыған” орман, самсау, самсу деген сөздер бар).

Сал: сал (суда жүзетін), табыт (ағаштан ұзын сандықша түрінде жасалатыны мәлім).

Санда: ескекпен айдайтын қайық; сандалшы, қайықшы.

Саңдал: қош иісті терек.

Саңдал: жазда киетін жеңіл аяқ киім түрі (ағаштан жасалады). Samda: аяққа киетін саңдал.

Демек, “пана”, “шаңғы”, “чандан”, “саңдал”, “сал” дегендер, біріншіден, ағаштан жасалады; екіншіден, алдыңғы буындары ағашпен байланысты; үшіншіден, барлығы жүруге пайдаланылады. Аяққа киетін “ағаш аяқ киім”, “адам отырып немесе аяққа киіп сырғанайтын құрал”, суда жүзетін (қалқитын) құрал; төртіншіден, қарда, мұзда, суда сырғиды; бесіншіден, сал, саңда (ескекті қайық), қар аяқ (чандан, саңдалдардың тегі), шаңғы барлығы қосымша ағаш таяқтың (немесе ескектің) көмегіне сүйенеді.

Қорыта айтқанда, тарихи жазбалар, археологиялық байқаулар және тілдік тегі сондай-ақ байырғы түріне қазірге дейін мұрагерлік ету жүлгесі сынды бірқанша жақтан қарағанда, шаңғының ең алғашқы жаратушылары мен пайдаланушыларының баба түркі тілді алтай көпшелілері екендігінде еп күмән жоқ. Осының тілдік негізі және байырғы түріне мұрагерлік етушілер қатарында қазақ алдыңғы орында тұрады

ӘДЕБИЕТТЕР

1. «吐鲁番学研究» 2005 年第 1 期, 第 120-121 页, 王博、郑领所撰 «阿尔泰山敦德布拉克的旧石器时代晚期岩棚画».
2. «Тарихи жазбалардың түсіндірмелі толық аудармасы», Тяньжин көне мұралар баспасы, халықаралық, мәдени баспа серіктестігі, 1995 жыл, бірінші басылымы, бірінші том, 2859 бет).
3. «Уйнама», 30-бума.
4. Сейдімбек А: “Қазақ Әлемі”, Этномәдени пайымдау. Оқу құралы. Алматы, “Санат” 1991.
5. «Уйнама», 103 бума, 91 баян.
6. «Жаңа таңнама», 217 бума (2), 142 баян (2), құйғыр (2).
7. «Таң жарғылары», 100 бума, Кергүр елі.

REZUME

YA. KUMARULU (Urimzhi)
THE LAND OF SKIING IS GOLDEN ALTAY

The author of article had agreed with the opinions of the scientists that the altay hill is the first land where appeared the skiing. He had made his own deductions according to chinese calendars' materials